

ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВНОЇ ПОДАТКОВОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ У СФЕРІ НАДАННЯ ПУБЛІЧНИХ ПОСЛУГ

Маниліч Л.І.,

*здобувач кафедри адміністративного та фінансового права
Національного університету біоресурсів
і природокористування України*

Запропоновано та обґрунтовано концептуальні засади вирішення проблеми юридичної відповідальності державної податкової служби України під час її публічно-сервісної діяльності.

Ключові слова: юридична відповідальність, адміністративна відповідальність, дисциплінарна відповідальність, державна податкова служба України, посадові та службові особи, публічні послуги

Предложено и обосновано концептуальные основы решения проблемы юридической ответственности государственной налоговой службы Украины в процессе её публично-сервисной деятельности

Ключевые слова: юридическая ответственность, административная ответственность, уголовная ответственность, дисциплинарная ответственность, государственная налоговая служба Украины, должностные и служебные лица, публичные услуги

The conceptual bases of the decision the problem of the legal liability of the State Tax Service of Ukraine during its public service activity have been proposed and justified.

Keywords: legal liability, administrative liability, criminal liability, disciplinary liability, the State Tax Service of Ukraine, officials and officers, public service

На конституційному рівні принцип відповідальності держави перед громадянином знайшов відображення у ст. 3 Конституції України, в якій зазначається, що

державна відповідає перед людиною за свою діяльність, утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави [1]. Саме правовий інсти-

тут відповідальності створює умови для реформування владарювання в напрямку суспільного служіння, розбудови публічно-сервісної держави. Виходячи із того, що існування інституту відповідальності держави, її органів і посадових осіб перед людиною і громадянином постає вагомим чинником розбудови публічно-сервісної держави [2], вважаємо, що тема статті постає актуальною.

Мета роботи полягає у тому, щоб запропонувати та обґрунтувати концептуальні засади вирішення проблеми юридичної відповідальності державної податкової служби України у сфері надання публічних послуг.

Аналіз нових доктринальних розробок проблематики інституту юридичної відповідальності (передусім, праць О.М. Бандурки, А.Т. Комзюка, Т.О. Коломоєць, В.К. Колпакова, Д. М. Лук'янца, Є.В. Додіна, О.В. Кузьменко, В.І. Курила та ін.) дозволяє дійти висновку, що питання адміністративної відповідальності у сфері надання публічних послуг не знайшли свого належного висвітлення у наукових працях. Що стосується юридичної відповідальності органів державної податкової служби України, то слід зазначити, що ця проблема переважним чином вирішувалася, зважаючи на виконання цими органами завдань щодо поліпшення економічного становища держави, підтримки стану податкової безпеки та правопорядку у податковій сфері, забезпечення контролю за додержанням податкового законодавства та ін. (наприклад, роботи О.О.Бандурки, А.В. Головача та ін.). Таким чином, існують певні прогалини щодо визначення юридичної відповідальності державної податкової служби України під час їх публічно-сервісної діяльності. Водночас, у статті вважається за необхідне конструктивно використовувати існуючі праці, розглядаючи їх як теоретико-методологічний фундамент цієї наукової роботи.

Розуміючи важливість поставленого наукового завдання, пропонуємо, перш за все, визначитися із теоретичними засадами юридичної відповідальності та її значенням як правової гарантії державного забезпечення, зокрема, надання публічних послуг. Для цього пропонуємо визначитися з поняття «правова гарантія». У загальному сенсі поняття «гарантія» охоплює всю сукупність об'єктивних і суб'єктивних чинників, спрямованих на практичну реалізацію прав та свобод, на усунення можливих перешкод їх повного або належного здійснення. Водночас, юридичний словник визначає «правові гарантії» як «передбачені законом спеціальні засоби, способи, умови, які забезпечують здійснення в повному обсязі та всебічну охорону прав і свобод людини» [3]. Правові гарантії мають як соціально-політичну, так і юридичну природу, тому вони досліджуються у трьох характерних аспектах: 1) пізнавальному, 2) ідеологічному, 3) практичному. Саме в практичному аспекті правові гарантії «постають як юридичний інструмент і передумова задоволення соціальних і духовних потреб» [3]. Крім того, за своїм призначенням правові гарантії поділяються на дві основні групи: по-перше, нормативно-правові гарантії (система норм, пов'язаних із створенням умов для реалізації прав і свобод особи); по-друге, організаційно-правові гарантії (регульована нормами права систематична організаційно-діяльність держави та відповідних її органів, посадових осіб, громадських організацій у сфері правотворчості з метою створення сприятливих умов для реального користування громадянами своїми правами і свободами) [3]. Виходячи із цього, юридичну відповідальність доцільно розглядати як комплексну правову гарантію, що складається як із нормативно-правових, так і із організаційно-правових гарантії.

Продовжуючи, пропонуємо звернути увагу й на значення правових принципів, які постають підґрунтям

будь-якого теоретичного правового питання. Так, невідмінним конструктивним принципом функціонування демократичної, соціальної, правової держави є принцип взаємної відповідальності держави та суспільства, який, вочевидь, впливає на діяльність державної влади завдяки необхідності встановлення відповідальності не лише суспільства перед державою, але й держави перед суспільством.

Отже, аналізуючи питання юридичної відповідальності органів державної податкової служби України (далі – органів ДПС України), як суб'єктів надання публічних послуг, слід обов'язково виходити із того, що невід'ємною складовою принципу взаємної відповідальності постає принцип відповідальності держави перед громадянином. Як вже було зазначено вище, на конституційному рівні цей принцип знайшов відображення у ст. 3 Конституції України. Крім того, відповідальність держави перед людиною і громадянином виражається у законодавчому закріпленні гарантії: правової захищеності конституційно закріплених прав і свобод людини та громадянина й постійного їх поширення; відсутності перевищення з боку органів державної влади меж повноважень, чіткого та безперечного дотримання положень закону; відшкодування за рахунок органів державної влади моральної та матеріальної шкоди, спричиненої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади та їх посадових осіб; звернення за захистом своїх прав та свобод до відповідних організацій, у тому числі до міжнародних судових установ та інші [2].

З'ясування сутності поняття «юридична відповідальність» потребує аналізу різноманітних наукових позицій (М.Н. Марченка, В.С. Нерсисянца, О.Ф. Скакун, Р.О. Халфіної, А.С. Шабурова, Я.М. Шевченка та ін.). Узагальнюючи наукові позиції щодо визначення поняття «юридична відповідальність», можна дійти висновку, що це, перш за все, обов'язок правопорушника нести будь-які втрати, передбачені санкцією певної статті закону, який забезпечується методами державно-владного примусу й спрямований на відновлення порушеного права та попередження здійснення правопорушення в майбутньому. Такий підхід до юридичної відповідальності дозволив усвідомити ознаки, що їй притаманні.

Загальновідомо, що ґрунтовне дослідження сутності юридичної відповідальності теорія права пов'язує із визначенням видів юридичної відповідальності, які виділяються за різними критеріями. У нашій роботі обґрунтовується необхідність акцентування уваги на дослідженні адміністративної, кримінальної та дисциплінарної відповідальності (критерій виділення – галузева структура права [4, с. 174]). Водночас, доцільно також дослідити відповідальність за кількістю суб'єктів – індивідуальну та колективну [4, с. 700]. Якщо ж розглядати питання індивідуалізації відповідальності з позиції законодавства, то слід звернути увагу на використання у положеннях чинного законодавства України термінів «органи державної влади», «посадові особи органів державної влади», «службові особи органів державної влади». Аналіз законодавства, яке встановлює відповідальність, свідчить про використання терміну «органи державної влади» і, зокрема, «органи податкової служби» лише у положеннях Кодексу України про адміністративні правопорушення [5]. При цьому, цей термін використовується лише у гіпотезі статті, а санкція передбачає покладення відповідальності на посадову особу органу державної влади. Слід зазначити, що відповідно до Закону України «Про державну службу», посадовою особою є керівники та заступники керівників державних органів та їх апарату, інші державні службовці, на яких законами або іншими нормативними актами покладено здійснення організаційно-розпорядчих

та консультативно-дорадчих функцій [6].

Детальні дослідження адміністративної відповідальності юридичних осіб як суб'єктів правовідносин порівняно з фізичними особами проведено, зокрема, Д.М. Лук'янем [7]. Слід також додати, що в окремих нормативно-правових актах визначаються засади адміністративної відповідальності і юридичних осіб [8, с. 506-508]. Якщо зважати на перспективне законодавство, то юридична особа визнається як самостійний суб'єкт адміністративної відповідальності, її засади визначаються в окремому структурному підрозділі проекту Кодексу України про адміністративні проступки [9, с. 197]. З огляду на зазначене, вважаємо за доцільне у межах даного дослідження акцентувати увагу на юридичній відповідальності посадових та службових осіб органів ДПС України.

Водночас, слід зазначити, що дослідженням співвідношення понять «посадова особа» і «службова особа» займався В.Б. Авер'янов [10, с. 399-408]. Слід погодитися з позицією В.Б. Авер'янова щодо необхідності законодавчого закріплення таких дефініцій «посадова особа» і «службова особа», які надають можливість усунути підміну цих понять у законодавстві та правозастосовній практиці [10, с. 408]. Тобто, вчений пропонує відійти від галузевого підходу до визначення поняття посадової особи, законодавчо закріпивши загально-правове поняття, а саме: «це службовець, який з метою постійного чи тимчасового управління організаційною структурою і представництва її інтересів у зовнішніх відносинах наділений організаційно-владними повноваженнями і правомочний вчиняти службові юридичні дії» [10, с. 408].

Аналіз підстав необхідності уніфікації зазначеного поняття, проведених у роботі [10, с. 407-408], дозволяє приєднатися до точки зору В.Б. Авер'янова щодо визначення поняття «посадова особа». Вважаємо за можливе ще раз зазначити, що, наприклад, КУпАП саме для посадових осіб передбачає застосування більш суворих штрафних санкцій порівняно з громадянами, що, безумовно, об'єктивно потребує усталеного визначення поняття «посадова особа». Слід водночас підкреслити, що посадові особи «підлягають адміністративній відповідальності за недотримання лише тих правил, забезпечення виконання яких належить до їх службових обов'язків. До того ж, безпосереднім порушником може бути не сама посадова особа, а інші, зокрема, підлеглі їй особи. Інакше кажучи, вона відповідає не стільки за порушення певних правил власними діями, скільки за нерозпорядливість» [11, с. 29].

Вважаємо за доцільне підкреслити, що «усі службові особи є представниками так званої адміністративної влади [12], а тому, як зазначає В.Б. Авер'янов, їх дії породжують юридичні наслідки для фізичних і юридичних осіб, які не перебувають з ними в службово-правових відносинах [10, с. 404]. Більш глибокому розумінню співвідношення понять «посадова особа» та «службова особа» сприяє точка зору, що службова особа – учасник адміністративно-правових відносин, на відміну від посадової особи, яка є учасником службово-трудова відносин [10, с. 405]. У роботі поділяється конструктивна позиція В.Б. Авер'янова щодо необхідності розмежування посадових осіб і службових осіб, виходячи із ознак, що притаманні службовій особі.

Вважаємо, що плідним постає підхід вченого щодо формулювання дефініції «службової особи»: «це – фізична особа, яка обіймає постійно чи тимчасово в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах чи організаціях, незалежно від форми власності, посаду, пов'язану з виконанням спеціальних повноважень, наданих їй у встановленому законом порядку, стосовно осіб, що не

перебувають з нею у службовому підпорядкуванні, і у випадках, передбачених законодавством, має право застосовувати заходи адміністративного примусу» [10, с. 405]. Водночас, слід додати, що в окремих випадках статус посадової особи і службової особи збігається.

Важливість належного встановлення відповідальності посадових або службових осіб, у тому числі, органів ДПС України, підтверджує думка І.Л. Бачило та С.В. Катрича, які зазначають, що «відповідальність виступає необхідною завершальною ланкою того регулятора відносин в управлінні, яким є право. Без цього елементу правовий регулятор практично не здатний здійснювати свої функції, в тому числі і таку важливу функцію, як організація» [13, с. 75]. Ю.О. Тихомиров з цього приводу зазначає, що відповідальність – це обов'язковий елемент правового статусу службовця, який забезпечує єдність керуючої системи і правильного розподілу функцій, балансу прав і відповідальності на всіх рівнях системи управління, розвиток демократизації і широкій участі громадян в управлінні державними і громадськими справами, виражає залежність між цілями і функціями управління та його організаційними структурами [14, с. 34].

Аналізуючи законодавство України про правопорушення у сфері надання публічних послуг органами ДПС України, вважаємо за доцільне, перш за все, зупинитись на адміністративній відповідальності органів ДПС України, їх посадових та службових осіб. Аналіз статей КУпАП дозволив дійти висновку, що адміністративна відповідальність посадових та службових осіб органів ДПС України, як суб'єктів надання публічних послуг, настає за деякі адміністративні правопорушення у наступних галузях правовідносин: а) у галузі торгівлі, громадського харчування, сфері послуг, в галузі фінансів і підприємницької діяльності – Глава 12 КУпАП; б) у галузі стандартизації, якості продукції, метрології та сертифікації – Глава 13 КУпАП; в) адміністративні корупційні правопорушення – Глава 13-А КУпАП; г) у галузі встановлення порядку управління – Глава 15 КУпАП.

Вважаємо за необхідне навести склади адміністративних правопорушень, які містяться у зазначених вище главах КУпАП:

Глава 12: а) ст. 166.3. «Дискримінація підприємців органами влади і управління»; б) ст. 166.6 «Порушення порядку припинення юридичної особи або підприємницької діяльності фізичної особи-підприємця»; в) ст. 166.10 «Порушення вимог законодавства з питань видачі документів дозвільного характеру»; г) ст. 166.11 «Порушення законодавства про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців»; д) ст. 166.12 «Порушення законодавства про ліцензування певних видів господарської діяльності».

Глава 13: а) ст. 168.1 «Виконання робіт, надання послуг громадянам-споживачам, що не відповідають вимогам стандартів, норм і правил».

3) Глава 13-А: а) ст. 172.2 «Порушення обмежень щодо використання службового становища»; б) ст. 172.5 «Порушення встановлених законом обмежень щодо одержання дарунка (пожертви)»; в) ст. 172.7 «Порушення вимог щодо повідомлення про конфлікт інтересів»; г) ст. 172.8 «Незаконне використання інформації, що стала відома особі у зв'язку з виконанням службових повноважень»; д) ст. 172.9 «Невжиття заходів щодо протидії корупції».

Водночас, аналіз змісту ст. 172.3. КУпАП дозволяє дійти висновку, що під службовою особою у цій статті слід розуміти особу, визначену у п.п.1-3, ч.1. ст. 4 Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції» [15]. До речі, порівняльний аналіз визначення службової особи у п.3 ч.1. ст.4 зазначеного Закону зна-

чною мірою співпадає з визначенням, яке надається у Кримінальному кодексі України [16].

Глава 15: а) ст. 212-3 «Порушення права на інформацію».

Таким чином, ми переконалися, що адміністративна відповідальність посадових та службових осіб органів ДПС України передбачена нормою права. Водночас, як зазначає В.Б. Авер'янов, «наявність норми і органу, що її застосовує, – це лише передумова. Для притягнення до адміністративної відповідальності обов'язковою підставою є адміністративний проступок» [8, с. 434]. Отже, з огляду на проведений аналіз складу правопорушень, що містяться у главах 12, 13, 13-А, 15 КУпАП, можна дійти висновку, що було порушено норми національного законодавства, які містяться у Законі України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців», у дозвільному та антикорупційному та інформаційному законодавстві.

Аналіз зазначених статей КУпАП дозволяє зробити висновок, що у назві цих статей відсутнє словосполучення «публічні (адміністративні) послуги», хоча зміст цих статей пов'язаний з невиконанням обов'язків щодо забезпечення або безпосереднього надання публічних (адміністративних) послуг. На нашу думку, розвиток України як «сервісної» держави, тобто, держави, яка обслуговує суспільство, потребує зміни або доповнення новими поняттями, які відповідають вибраному курсу держави на надання публічних послуг суспільству та людині. Вважаємо, що необхідно внести відповідні корективи і у КУпАП.

Наступним видом юридичної відповідальності органів ДПС України у сфері надання публічних послуг постає кримінальна відповідальність. Нагадаємо, що підставою кримінальної відповідальності є скоєння злочину, тобто, суспільно небезпечного винного діяння (дії або бездіяльності) суб'єктом злочину [16]. Кримінальна відповідальність полягає у застосуванні заходів кримінального покарання до фізичних осіб, винних у скоєнні злочину [4, с. 174] та встановлюється виключно Кримінальним кодексом України (далі – КК України) і застосовується виключно у судовому порядку. Переходячи до аналізу законодавства, що встановлює кримінальну відповідальність органів ДПС України у сфері надання публічних послуг, доцільно навести положення Розділу 17 КК України, який, до речі, має назву «Злочини у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг» [16]. Таким чином, на відміну від КУпАП, у Кримінальному кодексі України безпосередньо у назві розділу присутнє словосполучення «наданням публічних послуг».

Вважаємо за необхідне навести склади кримінальних злочинів, які містяться у Розділі XVII: а) ст. 364. «Зловживання владою або службовим становищем»; б) ст. 365 «Перевищення влади або службових повноважень»; в) ст. 366. «Службове підроблення»; г) ст. 367. «Службова недбалість»; д) ст. 368. «Одержання хабара».

е) ст. 368-2. «Незаконне збагачення»; ж) ст. 370. «Провокація хабара або комерційного підкупу».

Нарешті, дисциплінарна відповідальність посадових та службових осіб органів ДПС України настає за вчинення суспільно шкідливого порушення юридично обов'язкового порядку службової діяльності цих органів, закріпленого нормами права (статутами, положеннями, правилами). За порушення трудової дисципліни застосовуються догани та звільнення, а також інші дисциплінарні стягнення, передбачені законодавством, статутами і положеннями про дисципліну для окремих категорій працівників [17]. Слід зазначити, що дисциплінарні стягнення застосовуються до державного службовця за невиконання чи неналежне виконання

службових обов'язків, перевищення своїх повноважень, порушення обмежень, пов'язаних з проходженням державної служби, а також за вчинок, який порочить його як державного службовця або дискредитує державний орган, в якому він працює. До службовців, відповідно до ст. 14 Закону України «Про державну службу», крім дисциплінарних стягнень, передбачених чинним законодавством про працю України, можуть застосовуватися такі заходи дисциплінарного впливу, як попередження про неповну службову відповідність та затримка до одного року у присвоєнні чергового рангу або у призначенні на вищу посаду [6].

Продовжуючи дослідження, зазначимо, що чинним законодавством України (Указ Президента України від 12 травня 2011 року № 548 «Про Положення про Державну податкову службу України») передбачені повноваження органів ДПС надавати фізичним та юридичним особам, окрім публічних (адміністративних) послуг реєстраційного та дозвільного характеру, ще й інформаційно-довідкові послуги [18]. Водночас, у законодавстві достатньо тривалий час була відсутня будь-яка відповідальність за порушення органами ДПС України цих положень. А відтак, існувала можливість безпідставної відмови посадової або службової особи від надання консультацій з роз'яснення законодавства та інших інформаційно-довідкових послуг.

Останнім часом ситуація дещо змінилася, після набрання чинності 13 травня 2011 року Закону України «Про доступ до публічної інформації» [19]. Цей Закон визначає порядок здійснення та забезпечення права кожного на доступ до інформації, що знаходиться у володінні, зокрема, суб'єктів владних повноважень та інформації, що становить суспільний інтерес. Ст. 1 Закону надає визначення поняття «публічна інформація», а також закріплює те, що публічна інформація є відкритою, крім випадків, встановлених законом. Ст. 3 Закону визначає гарантії забезпечення права на доступ до публічної інформації, у тому числі, йдеться про юридичну відповідальність за порушення законодавства про доступ до публічної інформації. Одним із способів забезпечення доступу до інформації є надання інформації за запитами на інформацію.

Проведений аналіз нормативно-правових актів (а саме, Кримінального кодексу України, Кодексу України про адміністративні правопорушення, законів України: «Про інформацію», «Про авторське право та суміжні права», «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про контроль за діяльністю» свідчить про внесення відповідних змін до їх змісту відповідно до Закону України «Про доступ до публічної інформації».

Підсумовуючи все вищезазначене, слід наголосити на тому, що юридична відповідальність посадових та службових осіб органів ДПС України у сфері надання публічних послуг, з одного боку, є неодмінною і важливою складовою правового статусу зазначених органів України, а з іншого – правовою гарантією державного забезпечення надання публічних послуг. Загальною підставою виникнення юридичної відповідальності є правопорушення або злочин, скоєні посадовими та службовими особами цих органів. Обґрунтовано існування адміністративної, кримінальної та дисциплінарної відповідальності державної податкової служби України у сфері надання публічних послуг. Здійснено відповідні пропозиції до КУпАП, виходячи із необхідності впровадження концепції сервісної держави.

На нашу думку, доцільно також у подальшому звернути увагу на ті адміністративні правопорушення, які є предметом розгляду адміністративних судів, «мають іншу правову природу, інші правові підстави, інші правові наслідки та інші складові елементи. У цьому розумінні адміністративні правопорушення з боку суб'єктів

публічно-владних повноважень пов'язані передусім із реалізацією компетенції цих суб'єктів» [20, с. 511]. При цьому, як зазначає В.Б. Авер'янов, загальний принцип відповідальності полягає не стільки у тому, щоб покарати винну особу чи державний орган, скільки в тому, щоб поновити порушені цим суб'єктом права та інтереси громадян і суспільства в цілому [20, с. 514]. Якщо

йдеться про надання публічних послуг органами ДПС України, то правопорушення може бути пов'язане, наприклад, з використанням повноважень ДПС України у спосіб, який не був передбачений відповідними нормативно-правовими актами, включаючи Конституцію України. На наше переконання, порушені вище питання потребують ґрунтовного дослідження і постають перспективними напрямками нашої наукової роботи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – ст. 141
2. Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні: Указ Президента України від 22.07.1998 р. № 810 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=810%2F98>.
3. Юридичний словник [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.advokat-didenko.com/glossary/>.
4. Правознавство: Підручник / За редакцією В. В. Копейчикова, А. М. Колодія К.: «Юрінком Інтер», 2006 рік. – 750 с.
5. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 року. // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1984. – додаток до № 50. – ст. 1122.
6. Про Державну службу. Закон України від 16 грудня 1993 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3723-12/page>.
7. Лук'янець Д.М. Адміністративно-деліктні правовідносини в Україні: теорія та практика правового регулювання: Монографія / Д.М. Лук'янець. – Суми: ВДТ «Університетська книга», 2006. – 315 с.
8. Авер'янов В.Б. Адміністративне право. Академічний курс. Підруч.: У двох томах: Том 1. Загальна частина / Ред. колегія: В. Б. Авер'янов (голова). – К.: Видавництво «Юридична думка», 2004. – 584 с.
9. Адміністративне право України: Підручник. – Вид. 2, змін. і доп. / За заг. ред. Т.О. Коломоєць. – К.: Істина, 2012. – 528 с.
10. Виконавча влада і адміністративне право / За заг. ред. В.Б. Авер'янова. — К.: Видавничий Дім «Ін-Юре», 2002. – 668 с.
11. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Науково-практичний коментар / Р.А. Калюжний, А.Т. Комзюк, О.О. Погрібний та ін.; – 2-ге вид. – К.: Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. – 655 с.
12. Битяк Ю.П. Державна служба в СРСР і розвиток її демократичних основ: Навч. посібник / Ю.П. Битяк. – К.: УМК ВО, 1990, – 287 с.
13. Ответственность в управлении / Бачило И.Л., Щекочихин П.Г., Катрич С.В. и др.; Отв. ред.: А.Е. Лунев, Б.М. Лазарев. – М.: Наука, 1985. – 304 с.
14. Тихомиров Ю.А. Административное право и процесс: Полный курс / Ю.А. Тихомиров. - М.: 2001. - 652 с.
15. Про засади запобігання і протидії корупції. Закон України від 7 квітня 2011 року // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 40. – Ст. 404.
16. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25-26. – ст. 131.
17. Кодекс законів про працю від 10 грудня 1971 року // Відомості Верховної Ради України. – 1971. – додаток до № 50. – ст. 375.
18. Про Положення про Державну податкову службу України. Указ Президента України від 12.05.2011 року. № 548 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/584/2011>.
19. Про доступ до публічної інформації. Закон України від 13 січня 2011 року // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 32. – ст. 314.
20. Авер'янов В.Б. Адміністративне право. Академічний курс. Підруч.: У двох томах: Том 2. Загальна частина / Ред. колегія: В. Б. Авер'янов (голова). – К.: Видавництво «Юридична думка», 2004. – 600 с.